

Recente ontwikkelingen in de Wereldbank

Thieu Vaessen *

De Wereldbank is, met een ruime voorsprong, de instelling die het meest leent ten behoeve van economische ontwikkeling van de Derde Wereld. Voor veel ontwikkelingslanden is ze een onmisbare bron van inkomsten. De Wereldbank is tevens de grootste uitgever van studies in de ontwikkelings-economie. Verder dankt de Wereldbank haar invloed aan het feit dat ze in de ruim 40 jaar van haar bestaan regelmatig het voortouw heeft genomen bij veranderingen in vormen van 'ontwikkelingssamenwerking'.

In dit artikel zal ik ingaan op recente veranderingen in het beleid van de Wereldbank en de kritiek die daarop is uitgeoefend. Allereerst wordt de structuur van de Wereldbank geschetst en de invloed van de geïndustrialiseerde daarop en op de Wereldbank als geheel. Vervolgens komen de programma-leningen (gekoppeld aan beleidshervormingen) en de projekt-leningen aan de orde. Tenslotte analyseer ik de kapitaaloverdracht door de Wereldbank.

De veranderingen in het functioneren van de Wereldbank stellen haar in staat opnieuw een vooraanstaande rol te spelen in de wereldeconomie, die in de jaren '80 gekenmerkt wordt door de schuldenkrisis.

Structuur

De 'International Bank of Reconstruction and Development' (IBRD), de belangrijkste poot van de huidige 'Wereldbank-groep', is opgericht in 1944 tijdens de Bretton Woods conferentie. De IBRD moest samen met het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en de Internationale Handels Organisatie, de latere GATT, de hoeksteen vormen van een stabiele wereldeconomie. Terwijl het IMF zich richtte op stabilisatie van wisselkoersen en op het bereiken van evenwichtige betalingsbalansen op de korte termijn, hield de IBRD zich bezig met economische ontwikkeling op langere termijn. De IBRD mocht eind 1986 Kiribati verwelkomen als jongste en 151ste lidstaat (World Bank 1987a, 25).

---

* Verbonden aan de stichting CORINT (Coordinated Research on International Relations) te Amsterdam.

Hoewel de Wereldbank sinds 1947 een *specialized agency* van de Verenigde Naties is, bleef ze autonoom functioneren. In tegenstelling tot de meeste VN-organen kent de Wereldbank gewogen stemrecht. Het stemgewicht van de lidstaten is gerelateerd aan het kapitaalsaandeel van de betrokken landen, waardoor de industrielanden over een ruime meerderheid van het stemrecht beschikken¹. Als gevolg van het gewogen stemrecht is de Wereldbank één van de weinige VN-instellingen die niet deelt in de malaise van de VN. In de Wereldbank kunnen de geïndustrialiseerde landen die invloed uitoefenen die overeenkomt met reële machtsverhoudingen.

Ieder land legt van het kapitaal dat ze aan de Wereldbank toezegt nog geen 10 procent werkelijk in ('paid in'). Het overgrote deel van het toegezegde ('subscribed') kapitaal van ruim \$ 85 miljard is oproepbaar ('callable'). Op basis van het toegezegde kapitaal leent de Wereldbank op de internationale kapitaalmarkt en leent ze dit kapitaal vervolgens weer uit. De Bank kan goedkoop lenen omdat ze de reputatie heeft een zeer gedegen lener te zijn en omdat de lidstaten middels het oproepbaar kapitaal garant staan. De uitleenactiviteiten van de IBRD worden beperkt doordat de uitstaande leningen haar kapitaalsbasis niet mogen overtreffen. Deze 'gearing ratio' van 1 op 1 wordt in de bankierswereld als een zeer voorzichtige beschouwd. De Wereldbank probeert de kosten van haar leningen zo laag mogelijk te houden door haar leningen op de kapitaalmarkt te diversificeren en steeds nieuwe innovaties in haar leenbeleid door te voeren. Sinds 1982 wordt de rente die de Wereldbank in rekening brengt elk half jaar bijgesteld en is de rente gedaald van 11,43 procent in 1982 tot 7,76 procent in 1987 (World Bank, 1987a, 68).

De zogenaamde 'Wereldbank-groep' bestaat uit vier poten, waarvan de IBRD er één is. De tweede poot is de *International Development Association* (IDA) die leningen zonder rente verstrekt en die in 1960 is opgericht. De IDA is volledig geïntegreerd in het apparaat van de IBRD en de term Wereldbank verwijst naar beide instelling samen. Oprichting van de IDA was noodzakelijk omdat veel ontwikkelingslanden zich de leningen van de IBRD niet konden veroorloven. In principe komen alleen landen met een nationaal inkomen per hoofd van de bevolking dat lager is dan \$ 400 in aanmerking voor kredieten van de IDA.

Het kapitaal van de IDA bestaat uit donaties van de welgestelde lidstaten en uit overboekingen uit de winst van de IBRD, die om de drie à vier jaar plaats vinden. Eind 1986 bereikte men overeenstemming over een achtste middelenaanvulling (IDA-8) ter waarde van \$ 12,4 miljard (World Bank, 1987a, 28). Dit was een aanzienlijke stijging in vergelijking met IDA-7, die door samenwerking van de regering Reagan slechts \$ 9 miljard opbracht. De VS hadden als voorwaarde voor een hogere bijdrage aan IDA-8 bedongen dat de af-

1. Het stemaandeel van de VS in de IBRD is 19,63 %, van de vier andere belangrijkste aandeelhouders (Japan, West-Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië) ligt dat iets boven de 5 %. Het stemaandeel van Nederland in de IBRD is in 1987 verhoogd van 2,21 % tot 2,53 %. De Sovjet-Unie is geen lid van de Wereldbank, China en de meeste Oosteuropese landen zijn wel lid.

lossingstermijn van IDA-kredieten terug werd gebracht van 50 naar 40 tot 35 jaar. Het schenkingselement van IDA-leningen daalt daardoor van 81 % naar 77 à 74 % (Memorie van Toelichting 1987, 4).

Opgenomen in de IDA is de in 1985 opgerichte *Speciale Faciliteit voor Sub-Sahara-Afrika*, die nu over \$ 1.946 miljoen aan kapitaal beschikt (World Bank, 1987a, 30). Voor deze extra leningen komen alleen landen in aanmerking die een aanpassingsprogramma uitvoeren. In het boekjaar 1987 kregen 13 (over 1986 en 1987 samen 20) landen een lening uit dit fonds, met een totale waarde van \$ 612,8 miljoen.

De derde komponent van de Wereldbank-groep is de *International Finance Corporation* (IFC) die in 1956 is opgericht met het doel de particuliere sektor te stimuleren; door aan ondernemingen te lenen zonder dat de overheid garant hoeft te staan, door zelf direkt te investeren en door te bemiddelen tussen investeerders en ontwikkelingslanden (Petersmann, 1986, 24). Gebleken was dat particuliere ondernemingen nauwelijks van de IBRD leenden omdat ze vreesden dat de vereiste overheidsgarantie meer staatsbemoeienis met zich mee zou brengen. De IFC wordt onafhankelijk van de IDA en IBRD bestuurd. In het boekjaar 1987 heeft het IFC \$ 790 miljoen aan leningen ten behoeve van investeringen toegezegd (World Bank, 1987a, 40). Het kapitaal van de IFC is ingelegd door de lidstaten. Het IFC werkt momenteel aan de oprichting van een fonds dat uitstaande leningen van particuliere banken omzet in investeringen in lokale bedrijven (Janssen, 1986).

In 1985 besloot de Raad van Bestuur tot oprichting van een vierde poot in de Wereldbank-groep, het *Multilateral Investment Guarantee Agency* (MIGA). Het MIGA moet buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden stimuleren door ondernemingen tegen niet-kommerciële risico's te verzekeren (World Bank, 1987, 36). Het is de bedoeling dat MIGA nog in de loop van 1987 met haar operaties begint en dat ze rond 1990 zo'n \$ 2 miljard aan direkte investeringen heeft verzekerd (Crook, 1986, 56). De betekenis van MIGA zal voorlopig gering blijven.

In 1987 heeft de nieuwe president van de Wereldbank, Barber Conable, een belangrijke reorganisatie in het stafapparaat doorgevoerd, voor het eerst sinds 1972. Vlak voor het aantreden van Conable in juli 1986 hadden bij de stemming over de begroting voor het stafapparaat drie van de vijf grote aandeelhouders tegen gestemd en hadden twee zich van stemming onthouden. Met name de Verenigde Staten waren van mening dat het apparaat van de Wereldbank te bureaucratisch funktioneerde en topzwaar was.

De reorganisatie heeft de structuur van de Wereldbank, waarin traditioneel twee 'senior' vice-presidenten funktioneerden, één voor financiën en één voor operaties, doorbroken. Daar zijn nu twee vice-presidenten, voor 'administratie' en voor 'beleidsplanning en onderzoek', aan toegevoegd. Door deze veranderingen is de macht van de president toegenomen en die van Ernest Stern (voorheen vice-president voor operaties, nu voor financiën) teruggedrongen. De nieuwe divisie voor beleidsplanning en onderzoek moet de Bank het intellectueel leiderschap in de schuldenkrisis opleveren (de Wereldbank is sterk bekritiseerd omdat het deze functie niet vervulde) en deze

divisie moet een centrale rol krijgen in het opstellen van aanpassingsprogramma's. Verder is de verantwoordelijkheid van de landen-direkteuren toegenomen zodat beslissingen over minder schijven lopen en de lenende regeringen makkelijker hun wensen kenbaar kunnen maken (zie Rowley, 1987).

De uitvoering van de reorganisatie die intussen is voltooid, wordt in brede kringen beschouwd als onhandig en overhaast. Uiteindelijk bleef het aantal ontslagen beperkt tot 390 op een staf van 6.000, maar de Bank heeft enkele maanden op halve kracht gedraaid doordat alle stafleden officieel werden ontslagen en verstrikt raakten in een stoelendans om de nieuwe arbeidsplaatzen. Bovendien bestaat bij veel landen de indruk dat de VS de reorganisatie hebben gebruikt om hun vertegenwoordiging in het stafapparaat verder te versterken (Rowley, 1987, 55). Velen betwijfelen of de reorganisatie, door de opschudding die ze heeft veroorzaakt, de Wereldbank op langere termijn wel goed doet (zie Friedland, 1987b).

Kriteria

Aan welke criteria moet een land voldoen om voor leningen van de Wereldbank in aanmerking te komen? Allereerst is een voorwaarde dat het lenende land geen of moeilijk toegang heeft tot andere financieringsbronnen; het is niet de bedoeling dat de Wereldbank konkurreert met de partikuliere banken. In dit opzicht wordt wel aan de Wereldbank gerefereerd als een 'lender-of-last-resort'. Een land komt in principe niet meer in aanmerking voor Wereldbank-leningen wanneer haar inkomen per hoofd van de bevolking vijf jaar lang hoger is geweest dan \$ 2.650 (Petersmann, 1986, 30). De Wereldbank gaat er van uit dat zo'n land wel bij de partikuliere banken terecht kan. Recentelijk heeft Venezuela deze promotie doorgemaakt.

Ten tweede moet de lening bestemd zijn voor een 'productief' project. De laatste jaren is deze voorwaarde verruimd en kunnen leningen ook gekoppeld worden aan beleidshervormingen die de economie 'efficiënter' maken.

Een derde voorwaarde is dat een land voldoende kredietwaardig is, zodat ze ook in staat is de lening af te lossen.

Tenslotte bestaat er de niet-officiële voorwaarde dat de lenende regering de kapitalistische ideologie moet zijn toegedaan (Van der Laar 1979, 32-35). Dit is een omstreden punt. De statuten vereisen dat de Wereldbank politiek neutraal is en de Bank heeft altijd gesteld dat ze zich daaraan houdt. Daarbij wees ze op haar leningen aan onder andere China, Roemenië, Joegoslavië, Tanzania en Algerije. Verschillende auteurs (Hayter/Watson, 1985; Swedberg, 1986; Payer, 1984; Tetzlaff, 1980) menen echter dat deze leningen bedoeld zijn om kapitalistische elementen (bepaalde ministeries, het bepalen van prijzen door marktkrachten) in deze landen te ondersteunen. De Wereldbank heeft echter ook veel socialistische en nationalistische regeringen leningen geweigerd. Het meest recente voorbeeld is Nicaragua, dat sinds 1982 geen nieuwe leningen meer heeft gekregen (Hayter/Watson, 1985, 214-222). Alle weigeringen om te lenen aan progressieve regeringen stonden in nauw verband met de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten.

VS

Direkt na de oprichting van de IBRD bezaten de Verenigde Staten 37 procent van het stemrecht, wat in 1987 is gedaald tot beneden de 20 procent. De VS is de enige lidstaat die, uitsluitend bij veranderingen in de statuten ('Articles of Agreement'), een veto-recht heeft. In 1987 waren de VS alleen bereid een verlaging van hun stemmenaandeel in de IBRD te accepteren als ze dat veto-recht behielden, waardoor nu voor veranderingen in de statuten een meerderheid van 85 procent, in plaats van 80 procent, nodig is (World Bank, 1987a, 27). In de praktijk reikt de invloed van de VS verder dan haar stemrecht aangeeft. De president van de Wereldbank is tot nu toe altijd iemand uit de VS geweest. Bovendien slaagt de VS er in de praktijk meestal in te voorkomen dat leningen waar ze werkelijk op tegen zijn, de Raad van Bewindvoerders (dagelijks bestuur) bereiken (Hayter/Watson, 1985, 72-73).

Het gedaalde stemmenaandeel van de Verenigde Staten illustreert weliswaar de afnemende hegemonie van de VS in de wereldeconomie, maar in de Wereldbank heeft dit vooralsnog weinig gevolgen. Sinds de oprichting van de IBRD is met name de invloed van andere geïndustrialiseerde landen toegenomen. Deze stellen zich echter niet op tegenover de VS, maar vormen juist samen met de VS een blok tegenover de ontwikkelingslanden. Het meest zichtbare gevolg van het toegenomen stemrecht van de Westeuropese landen en Japan, is waarschijnlijk wel dat in de jaren '70 meer is uitgeleend aan Afrika en Azië en de sterke concentratie op Latijns-Amerika is doorbroken.

Programma-leningen

Sinds het begin van de jaren '80 is de Wereldbank er toe overgegaan steeds meer leningen te verbinden aan beleidshervormingen, en niet zoals gebruikelijk was aan projecten. Deze leningen worden wel programma-, beleidsgerichte- of aanpassingsleningen genoemd. De belangrijkste vormen van programma-leningen zijn de *strukturele aanpassingsleningen* (SAL's) en de *sektor-aanpassingsleningen*. De Wereldbank definieert strukturele aanpassingsleningen als "niet-projectgebonden leningen ter ondersteuning van beleidsprogramma's en institutionele hervormingen die nodig zijn om de struktuur van de economie zodanig te veranderen, dat zowel de economische groeivoet als een gezonde betalingsbalans op middellange termijn, gewaarborgd zijn" (World Bank, 1987a, 54). Sektor-aanpassingsleningen hebben in wezen hetzelfde doel maar beperken zich tot beleidshervormingen op sektor-niveau, bijvoorbeeld in de landbouw of de industrie.

Een aanpassingsprogramma dat in samenwerking met de Wereldbank wordt opgesteld, strekt zich uit over 3 tot 5 jaar en wordt door circa 3 programma-leningen ondersteund. De programma-leningen worden uitgekeerd als betalingsbalanssteun. De konditionaliteit van de Wereldbank verschilt in een belangrijk opzicht van die van het IMF. Uitkering van programma-leningen is afhankelijk van de uitvoering van bepaalde beleidshervormingen en niet, zoals bij het IMF, van het realiseren van bepaalde makro-economische variabelen. Hierdoor zijn ontwikkelingslanden bij een ongunstige internationale

ontwikkeling niet direkt gedwongen de broekriem nog verder aan te halen. Een voorwaarde om voor een SAL in aanmerking te komen is echter wel dat het betreffende land al tot een akkoord met het IMF is gekomen.

Doordat de Wereldbank zich steeds sterker bezig is gaan houden met de opstelling van aanpassingsprogramma's is ze naar het IMF toegegroeid. Beide instellingen zijn zich meer gaan richten op de middellange termijn. In enkele gevallen, met name in Oost-Afrika, heeft dat geleid tot meer rivaliteit, maar in de eerste plaats is de samenwerking geïntensiveerd (zie Hino, 1986). In de opstelling van aanpassingsprogramma's voor de Afrikaanse landen ten zuiden van de Sahara is de nauwe samenwerking tussen de Wereldbank en het IMF geïnstitutionaliseerd (Finance and Development, 1986). Er lijkt momenteel een werkafpraak te groeien, waarbij de wisselkoersen tot het exclusieve domein van het IMF behoren en overige aanpassingsmaatregelen het terrein van de Wereldbank zijn.

Twee factoren verklaren de opkomst van programma-leningen. Ten eerste de schuldenkrisis, die de ontwikkelingslanden dwong een overschot op hun betalingsbalans te realiseren. Daaraan moeten aanpassingsprogramma's bijdragen. Tevens worden programma-leningen aanzienlijk sneller dan projekt-leningen uitgekeerd om het liquiditeitstekort van de schuldenlanden te verminderen. Ten tweede zijn aanpassingsprogramma's het antwoord van de Wereldbank op de overtuiging dat slecht economische beleid van veel regeringen een belangrijke, zo niet de belangrijkste, hindernis is voor economische ontwikkeling (zie Krueger, 1987). Volgens deze redenatie is de groei achtergebleven doordat overheidsingrijpen het functioneren van de markt heeft verstoord. Kunstmatig laaggehouden voedselprijzen, bijvoorbeeld, ont-nemen boeren prikkels tot produktieverhoging. Bovendien meent de Wereldbank dat in veel landen het sektor- en makro-economisch beleid zo zeer te wensen over laat dat het welslagen van projekten in gevaar komt².

De structurele en sektor-aanpassingsleningen maakten in 1980 nog geen 3 procent van de totale Wereldbank-leningen uit; in het boekjaar 1987 is dat percentage opgelopen tot 23 procent (World Bank, 1987a, 26). Aan verschillende typen leningen van de Wereldbank zijn in meer of mindere mate beleidshervormingen zijn verbonden. Er is dus sprake van een glijdende schaal van programma-leningen naar projekt-leningen. Wanneer een ruime omschrijving gehanteerd wordt van programma-leningen, maakten deze in het boekjaar 1987 meer dan de helft van de toegezegde Wereldbank-leningen uit (World Bank, 1987a, 26).

Tot en met juli 1987 hebben 30 landen in totaal 51 structurele aanpassingsleningen gekregen. In 1987 werden voor het eerst SAL's verleend aan Zaïre, de Centraal Afrikaanse Republiek, Gambia, Ghana, Guinee-Bissau, Mauritanië, Sao Tome en Principe, Nepal, Dominica en Uruguay (World Bank, 1987a, 27). De laatste jaren zijn meer SAL's verleend aan de armste landen, terwijl

2. In deze opzichten is de Wereldbank opnieuw een 'trendsetter' voor het bilaterale beleid in de ontwikkelingssamenwerking. Zo is de Nederlandse hulp, vooral aan Afrika, sterk afhankelijk gemaakt van het economisch beleid van het betrokken land (af te meten aan de mate waarin ze haar aanpassingsprogramma uitvoert). Het gaat hierbij om kwijtschelding van

in het begin van de jaren '80 met name de landen met middeninkomens SAL's kregen. Deze rijkere ontwikkelingslanden hebben de laatste jaren de voorkeur gegeven aan sektor-aanpassingsleningen omdat deze minder vergaande bemoeienis met zich meebrengen. Bovendien is het voor de grootste ontwikkelingslanden moeilijk gebleken een coherent aanpassingsprogramma voor de gehele economie op te stellen. Dit heeft er toe geleid dat de sektor-aanpassingsleningen qua financiële omvang de SAL's ver overtreffen (in 1987 respectievelijk \$ 3.452 miljoen en \$ 665 miljoen). De landen met lage inkomens hebben vaak geen andere keus dan het aanbod van een SAL te accepteren.

De beleidshervormingen die in wisselende samenstelling in de aanpassingsprogramma's zijn terug te vinden, zijn gebaseerd op de 'supply side economics'. De Wereldbank beperkt zich daarbij niet zo sterk als het IMF tot bezuinigingen en haar voorwaarden zijn veelomvattender. De maatregelen zijn in te delen in zeven groepen (zie Stern, 1983, 95-96). Ten eerste een *handelsbeleid*, dat zich richt op liberalisering van de import en stimulering van de export. Deze maatregelen moeten er toe bijdragen dat de ontwikkelingslanden efficiënter produceren. Volgens de Wereldbank boeken de landen die hun handel op het buitenland richten betere resultaten dan landen met binnenlands geïntendeerde economieën (zie World Bank, 1987b). Ten tweede nemen veel aanpassingsprogramma's de *openbare investeringen* onder de loep, dat wil zeggen herziening van de prioriteitsstelling, betere voorbereiding van investeringsplannen en privatisering. Een derde serie maatregelen betreft de *institutionele hervormingen*, met name een grotere efficiëntie van de staatsbedrijven en deregulering. Ten vierde, het *fiskale beleid* dat hervormingen als betere belastinginning, belastingverhoging, bezuinigingen (vooral op subsidies) omvat. Vermindering van subsidies is niet alleen bedoeld om het begrotingstekort terug te dringen maar ook om de produktie te stimuleren. Ten vijfde, het *monetair- en kredietbeleid* dat vooral liberalisering (verhoging) van de binnenlandse rentevoet inhoudt. Een zesde terugkerende maatregel betreft beperking en beter *toezicht op leningen* uit het buitenland. Daarnaast bevatten de meeste aanpassingsprogramma's ook maatregelen op sector-nivo (industrie, landbouw en energie) om *prijzen door marktkrachten te laten bepalen*. Landen moeten zich richten op hun komparatieve kostenvoordelen.

In 1987 heeft de onafhankelijke evaluatie-afdeling van de Wereldbank een onderzoek gedaan naar het succes van de eerste SAL's, aan de hand van resultaten in tien verschillende landen. Het evaluatie-rapport is vertrouwelijk, maar de belangrijkste resultaten zijn in het jaarverslag van de Wereldbank bekend gemaakt (World Bank, 1987a, 54-56). De konklusie van de evaluatie is dat de resultaten 'gemengd' zijn. In vier van de onderzochte landen (Ivoorkust, Jamaica, Thailand en Turkije) is het aanpassingsprogramma vrij goed uitgevoerd, in vier andere landen (Kenya, Pakistan, de Filippijnen en Senegal) zijn de gewenste beleidshervormingen maar gedeeltelijk doorgevoerd, en in twee gevallen (Bolivia en Guyana) werd het aanpassingsprogramma gestopt. Het bleek dat beleidshervormingen gemakkelijker waren te realiseren dan institutionele hervormingen. Import-liberalisering verliepen

stroef, terwijl het prijsbeleid makkelijker kon worden verbeterd. De Wereldbank konkludeert dat de belangrijkste tekortkomingen van de eerste SAL's zijn geweest dat de Bank-medewerkers te optimistisch waren over de termijn waarop hervormingen zouden zijn te realiseren, dat de SAL's te complex waren en dat de toewijding van de betrokken regeringen soms ontbrak. Om deze fouten in de toekomst te vermijden, worden aanpassingsprogramma's over een langere termijn gespreid, komt er meer nadruk op sektor-aanpassingsleningen en zullen regeringen meer hervormingen moeten doorvoeren voordat een SAL wordt goedgekeurd. De Wereldbank benadrukt dat de lessen uit eerdere tekortkomingen al verwerkt zijn in latere SAL's en dat de ervaringen over het geheel genomen positief zijn (World Bank, 1987a, 55).

Onvoldoende toewijding van regeringen moet verklaard worden uit het feit dat aanpassingsprogramma's vooral onder druk tot stand komen en dat er maar weinig sprake is van de officieel te voeren 'beleidsdialog'. Deze druk wordt verder verhoogd door de toegenomen 'donorkoördinatie'. In het boekjaar 1987 zat de Wereldbank 19 vergaderingen voor van 'hulp-koördinatiegroepen', waar de bilaterale donoren zoveel mogelijk proberen aan te sluiten bij een (eventueel) aanpassingsprogramma (World Bank, 1987a, 63). Om een grotere toewijding van regeringen te bereiken, lijkt het eerder nodig de onderhandelingscapaciteit van de betrokken regeringen en de capaciteit om een eigen beleidsanalyse te maken, te vergroten (Cassen e.a., 1986, 85). Tevens is gebleken dat de financiering die aan aanpassingsprogramma's is verbonden, vaak onvoldoende is om de beleidshervormingen goed te laten verlopen.

De Wereldbank kondigde in haar jaarverslag ook aan dat ze in de toekomst meer rekening zal houden met de 'sociale kosten' van aanpassingsprogramma's (World Bank, 1987a, 15). In feite geeft ze daarmee toe dat in het verleden onvoldoende rekening is gehouden met de negatieve gevolgen voor de armste bevolkingsgroepen. De aanpassingsprogramma's betekenden een terugkeer naar de 'trickle-down' theorie; eerst groei en later een betere inkomensverdeling. Het reële inkomen van de bevolking daalde echter doordat aanpassingsprogramma's vaak lagere lonen, hogere prijzen en bezuinigingen op sociale voorzieningen, inhouden.

De aanpassingsprogramma's van het IMF en de Wereldbank zijn sterk bekritiseerd door UNICEF (zie Cornia e.a., 1987), omdat de negatieve gevolgen voor de armsten zwaarder zijn geweest dan nodig was. UNICEF pleit voor 'aanpassing met een menselijk gezicht', dat de armsten moet beschermen voor de negatieve gevolgen van aanpassing. UNICEF trekt de noodzaak van aanpassing aan nieuwe internationale omstandigheden niet in twijfel, maar ziet haar alternatief als de 'basic needs benadering van aanpassing' (Cornia e.a., 1987, 7).

De Wereldbank heeft een aantal elementen van 'aanpassing met een menselijk gezicht' overgenomen. Ze heeft aangekondigd in de toekomst aan te zullen dringen op hogere prioriteit voor primaire gezondheidszorg en basisonderwijs in ontwikkelingslanden. Tevens zal ze speciale programma's opzetten, zoals voedsel-voor-werk-programma's en subsidies die 'goed ge-

richt' zijn op de armste bevolkingsgroepen. De vrees bestaat echter dat deze tegemoetkomingen van de Wereldbank niet verder gaan dan het verwijderen van de scherpe kantjes van de aanpassingsprogramma's.

Projecten

De Wereldbank stelt dat projecten, ondanks de snel toegenomen omvang van programma-leningen, een belangrijk onderdeel van haar activiteiten zullen blijven en verwacht dat het aandeel van projecten in de totale leningen weer zal groeien zodra de economische crisis is overwonnen (World Bank, 1987a, 21). Ook de projecten van de Wereldbank hebben echter de afgelopen jaren blootgestaan aan kritiek.

De onafhankelijke evaluatie-afdeling van de Wereldbank heeft berekend dat 80 procent van 192 in 1985 geëvalueerde projecten de 'moeite waard zijn geweest' (World Bank, 1987a, 59). De slechtste resultaten werden geboekt in Afrika waar 40 procent van de projecten is mislukt of 'onzekere' uitkomsten heeft gehad. In andere regio's zou het aantal mislukte projecten 10 à 15 procent bedragen. Landbouwprojecten mislukten gemiddeld twee maal zo vaak als andere projecten. De Wereldbank wijt het vrij hoge percentage mislukkingen ondermeer aan ongunstige externe en interne economische omstandigheden, tekortkomingen in projektontwerpen, verstoringen door het sektor- en makro-economisch beleid en aan onvoldoende toewijding (World Bank, 1987a, 59). De bank stelt tevens dat het vernieuwende karakter van veel projecten gericht op armoedebestrijding nu eenmaal een groter risico met zich meebrengt, dat afneemt naarmate meer ervaring is opgedaan.

Toch zijn er aanwijzingen dat de resultaten van de projecten slechter zijn dan uit de rapporten van de evaluatie-afdeling blijkt. Ten eerste, doordat sinds 1981 nog maar de helft van de projecten door de evaluatie-afdeling wordt geëvalueerd. Het lijkt onvermijdelijk dat de evaluatie-afdeling daarmee onder druk komt te staan om een niet-representatieve selectie te maken (De Leeuw, 1986, 41).

Ten tweede maakt de evaluatie-afdeling de balans op direct na voltooiing van het project terwijl veel projecten daarna nog vastlopen, bijvoorbeeld door gebrekkig onderhoud of door tegenvallende opbrengsten. De Leeuw (1986, 41) konkludeert op basis van een onderzoek van de evaluatie-afdeling van de Bank dat 'minstens' 70 procent van de agrarische projecten in Afrika mislukken, indien rekening wordt gehouden met mislukkingen na afronding van het project.

Ten derde, tot de 80 % projecten die 'de moeite waard' zijn geweest, worden ook projecten gerekend die slechts 'marginaal succesvol' zijn (dat wil zeggen met serieuze tekortkomingen wat betreft het bereiken van de doelstellingen). Het aandeel van 'marginaal succesvolle' projecten was 36 procent van de in 1985 geëvalueerde projecten (Operations Evaluation Department, 1987, 8).

Tenslotte bestaan er sterke twijfels of de projecten van de Wereldbank er wel in slagen de armsten te bereiken. Havter en Watson (1985, 159-177)

konkluderen op basis van evaluatie-rapporten over 13 veeteelt-projecten in Latijns-Amerika dat alleen de meer welgestelde boeren van de leningen profiteren. Van Naerssen (1987, 43) stelt dat het principe van kostendekking verhindert dat de werkelijk armste gezinnen van huisvestingsprojecten van de Wereldbank profiteren. De Wereldbank meent daarentegen dat ze er over het geheel genomen vrij goed in is geslaagd de laagste inkomensgroepen te bereiken (zie Baum en Tolbert, 1985). Hier wreekt zich dat de evaluatie-rapporten van de Wereldbank niet of nauwelijks³ openbaar zijn, waardoor de discussie over dit onderwerp dreigt te verzanden.

Een groot probleem is dat leningen die gebruikt zijn voor mislukte projecten normaal moeten worden afbetaald en de ontwikkelingslanden dus alle risico dragen. De Wereldbank zou een groter deel van het risico moeten dragen, met name omdat gebrekkige projectvoorbereiding nogal eens de oorzaak is van mislukkingen.

De afgelopen twee jaar is de Wereldbank sterk bekritiseerd vanwege desastreuze ecologische effecten van haar projecten. Het Engelse tijdschrift 'The Ecologist' heeft deze beschuldigingen sinds 1985 onderbouwd met een lange serie artikelen. Een rapport van de Amerikaanse hulporganisatie USAID, geschreven op verzoek van het Congres, konkludeerde dat maar liefst 28 grootschalige ontwikkelingsprojecten de kans liepen uit te monden in ecologische rampen. Het merendeel van deze projecten was opgezet door de Wereldbank (OnzeWereldnieuws, 1987, p.3).

Tot de meest omstreden projecten behoren het Polonoroeste-project in Brazilië, het transmigratie-programma in Indonesië, veeteeltprojecten en de bouw van grote dammen. Het Polonoroeste-project ontsluit het noordwesten van Brazilië door de aanleg van wegen en vernietigt het tropisch regenwoud om er landbouw en veeteelt te introduceren. Nadat het regenwoud was gekapt bleek de bodem echter onvoldoende vruchtbaar en kale vlaktes bleven achter. De opvang van de oorspronkelijke bewoners van het gebied, de indianen, was onvoldoende geregeld (zie Lutzenberger, 1985). Intussen heeft de Wereldbank haar steun aan het project opgeschort.

Het transmigratie-programma in Indonesië hervestigt bewoners van de overbevolkte eilanden Java en Bali op de buiteneilanden. Het programma is erg omstreden, omdat grote stukken tropisch regenwoud worden vernietigd en de oorspronkelijke bevolking, met name in Irian Jaya en Oost-Timor, in culturele en fysieke zin bedreigd werd door een 'buitenlandse invasie'. Tevens waren hervestigingsplaatsen voor transmigranten vaak zo slecht dat hen geen reële bestaansmogelijkheden werden geboden. Een rapport van de Wereldbank uit 1986 onderschrijft de kritiek dat veel vestigingsplaatsen van onvoldoende kwaliteit zijn. De Indonesische regering heeft, onder druk van de kritiek en van dalende olie-inkomsten, het budget voor transmigratie voor 1987/88 meer dan gehalveerd ten opzichte van het voorafgaande jaar (Vatikiotis, 28). De Wereldbank blijft het programma steunen en verdedigt dat

3. De evaluatie-afdeling van de Wereldbank publiceert jaarlijks een overzicht van haar bevindingen, wat echter slechts een beperkt inzicht oplevert. In 1987 werd iets meer openheid verschaft, door enkele projecten met naam en land te noemen, wat daarvoor altijd vermeden

door er op te wijzen dat zij vooral de studies financiert om geschiktere vestigingsplaatsen te lokaliseren.

De veeteelt-projecten, bijvoorbeeld in Midden-Amerika en Centraal-Afrika, hebben veel tropisch regenwoud vernietigd. De Wereldbank financiert tevens veel dammen, bestemd voor energie-opwekking en irrigatie. De stuwmuren hebben flinke stukken regenwoud onder water gezet, en hebben zeer grote aantallen mensen gedwongen te verhuizen, in veel gevallen zonder of met onvoldoende schadevergoeding. Een voorbeeld is het zeer complexe projekt in de Narmada-vallei in India, dat voorziet in de bouw van 30 grote en tal van kleinere dammen. Ongeveer 350.000 hektare land komt onder water te staan en een miljoen mensen moet verhuizen (zie Alvares and Billorey, 1987).

Nadat de kritiek op de nadelige milieu-effecten van Wereldbank-projecten tot het Amerikaans Congres was doorgedrongen, heeft de Wereldbank de hand in eigen boezem gestoken en toegezegd nauwer op de ecologische gevolgen toe te zien (World Bank 1987a, 33). Specifieke maatregelen die de Wereldbank heeft aangekondigd zijn de oprichting van een milieu-departement en van speciale milieu-afdelingen op ieder regio-departement. Verder gaat de Bank een plan ontwerpen om de ontbossing en het oprukken van woestijnen tegen te gaan, zal ze de leningen voor herbebossing verdubbelen en gaat ze een plan ontwerpen om het milieu in het Middellandse Zeegebied te verbeteren (World Bank, 1987a, 33). Milieubeschermers blijven echter skeptisch.

Toch tonen de toezeggingen aan dat de Wereldbank vrij gevoelig is voor kritiek, zodra deze doordringt in het Amerikaans Congres. De Wereldbank heeft stelselmatig behoefte aan kapitaalsuitbreiding (middelenaanvulling van de IDA en de 'General Capital Increase' van de IBRD) die vaak tot langslappende discussies in het Congres leiden. Conservatieve Congresleden, die principieel tegen hulp zijn of op hulp willen bezuinigen, kunnen samen met progressievere Congresleden, die de Wereldbank te behoudend vinden, de bijdrage van de Verenigde Staten aan de Wereldbank blokkeren (zie Schoutz, 1982). Om aan hun wensen tegemoet te komen onderhoudt de Wereldbank een intensief contact met Congresleden.

Wereldbank-president Conable heeft nog andere concessies aan het Congres gedaan (Friedland, 1987a, 9-10). De afgelopen jaren heeft de Wereldbank leningen ten behoeve van winning en industriële verwerking van ijzererts en koper (aan Chili, Pakistan, India, Brazilië en Zambia) geblokkeerd. De sterke protektionistische stroming in het Congres wil minder Wereldbank-leningen voor produkten waarvan wereldwijd een overschot is, ook al kunnen die produkten in de Derde Wereld efficiënter gemaakt worden. Volgens Congresleden is het onzinnig om Amerikaans belastinggeld te gebruiken om de werkloosheid in de VS te vergroten. Deze praktijk is echter in tegenspraak met de theorie van komparatieve kostenvoordelen die de Wereldbank officieel hanteert. Overigens is een dergelijke opstelling geen nieuw fenomeen, in de jaren '70 onthield de VS zich van stemming of stemde ze tegen leningen ten behoeve van productie van tabak, suiker en palmolie (Schoutz, 1982,

551-554). Dat gebeurde onder invloed van een lobby van exporteurs. De vraag is of een dergelijk verlies aan onafhankelijkheid de tol is, die betaald moet worden om een internationale organisatie als de Wereldbank draaiende te houden.

Een andere beleidswijziging van de Wereldbank is de samenwerking met 'niet gouvernementele organisaties' (NGO's). Voorheen werkte de Wereldbank vrijwel alleen via overheidsinstellingen. Sinds kort zijn NGO's echter al in meer dan honderd projecten betrokken, op terreinen als onderwijs, gezondheidszorg, stedelijke- en plattelandsontwikkeling (World Bank, 1987a, 61-62). De Wereldbank hoopt op deze manier beter in staat te zijn de armste bevolkingsgroepen te bereiken, de participatie bij projecten te verhogen en de verminderde staftijd per projekt op te vangen. De onafhankelijkheid van NGO's kan echter in gevaar komen doordat de overheid eveneens bij projecten betrokken blijft. Overigens blijft de samenwerking niet beperkt tot projecten, de Wereldbank voert met NGO's ook een dialoog over haar aanpassingsbeleid.

Wat de verdeling van projektleningen betreft hebben zich enkele belangrijke wijzigingen voorgedaan. Opvallend is de sterke stijging van leningen voor stedelijke ontwikkeling en voor *Development Finance Corporations* (DFC's). In 1985 bevonden de leningen voor stedelijke ontwikkeling zich, met 2,7 procent van het totaal, op een dieptepunt. In 1986 steeg dat percentage tot 7,2 procent en in 1987 tot 8,3 procent (World Bank, 1987a, 146). Het jaarverslag geeft voor deze stijging geen verklaring. Deze moet gezocht worden in de noodzaak de nadelige gevolgen van aanpassingsprogramma's, die het meest voelbaar zijn in de steden, op te vangen.

Het percentage leningen dat bestemd is voor DFC's⁴ is gestegen van 3,9 % in het jaar 1985, tot 8,9 % in 1986 en zelfs tot 13 % in 1987 (World Bank 1987a, 142). Het jaarverslag geeft hier evenmin een verklaring voor. Het ligt voor de hand dat de nadruk die de geïndustrialiseerde landen (en met name de VS) leggen op de particuliere sektor als motor voor economische ontwikkeling, tot deze stijging heeft geleid.

Kapitaaloverdracht

In het boekjaar 1987 heeft de Wereldbank (IDA en IBRD) \$ 17.764 miljoen aan nieuwe leningen toegezegd en heeft ze \$ 14.471 miljoen uitgekeerd. Het verschil tussen toegezegde en uitgekeerde leningen wordt veroorzaakt doordat leningen in fases worden uitgekeerd en doordat veel projektleningen zijn vertraagd. Het verschil is in 1987 sterk verminderd ten opzichte van 1986, toen de Wereldbank \$ 16.319 miljoen toezegde en \$ 11.403 miljoen uitkeerde. Dit is een gevolg van de opkomst van programma-leningen die veel sneller worden uitgekeerd dan projekt-leningen (World Bank, 1987a, 17). De Wereldbank was het gat tussen toegezegde en uitgekeerde leningen in 1983 en 1984 al eens te lijf gegaan door projektleningen sneller uit te keren. Dit

4. DFC's zijn (semi)overheidsinstellingen die kapitaal doorlenen aan particuliere onderne-

zogenoemde 'Special Actions Program' was vooral bedoeld om de liquiditeitskrisis in ontwikkelingslanden af te wenden.

Het grootste probleem voor de Wereldbank is momenteel dat de kapitaaloverdracht van de IBRD negatief is. Netto importeert de IBRD dus kapitaal uit de ontwikkelingslanden. Dat is een gevolg van het feit dat rentebetalingen en aflossingen van oude leningen sneller gegroeid zijn dan de omvang van nieuwe leningen. In het boekjaar 1986 keerde de IBRD \$ 8.263 miljoen aan leningen uit, en ontving ze \$ 8.493 miljoen aan rente en aflossing van uitstaande leningen (World Bank, 1986, 70-72). In het boekjaar 1987 keerde de IBRD \$ 11.383 miljoen aan leningen uit en ontving ze \$ 11.930 miljoen aan rente en aflossingen (World Bank, 1987a, 67-70). Hoewel de negatieve kapitaaloverdracht over het geheel nog gering is, loopt ze voor afzonderlijke landen op. Het jaarverslag van 1986 laat zien dat in dat jaar de Wereldbank (IDA en IBRD) kapitaal importeerde uit Kenya, Ivoorkust, Zuid-Korea, Joegoslavië, Roemenië, Brazilië en Mexico. Hierdoor verkeert de Wereldbank in een gevaarlijke positie; het wordt voor ontwikkelingslanden aantrekkelijk om aflossingen en rentebetalingen aan de Wereldbank te stoppen.

De Wereldbank moedigt wel partikuliere banken aan hun uitstaande leningen te herstructureren, maar weigert datzelfde met haar eigen leningen aan ontwikkelingslanden te doen (World Bank 1987a, 180). Daardoor is uitbreiding van de nieuwe leningen de enige manier om de totale kapitaaloverdracht weer positief te maken. De Wereldbank wil haar jaarlijkse leningen uitbreiden tot \$ 20 miljard in de jaren '90. Daarvoor is echter een kapitaalsuitbreiding (General Capital Increase - GCI) vereist (World Bank, 1987a, 22). Vlak voor de jaarvergadering van het IMF en de Wereldbank in oktober 1987 kondigde de Amerikaanse minister van Financiën, Baker, aan dat de Amerikaanse regering haar verzet tegen een GCI opgaf. Het huidige 'subscribed' kapitaal van de Wereldbank bedraagt ruim \$ 85 miljard en de GCI zou dat met \$ 40 tot \$ 80 miljard moeten uitbreiden. Volledige overeenstemming is nog niet bereikt omdat de meningen uiteen lopen over het percentage van de GCI dat ingelegd ('paid-in') moet worden. Minister Ruding (voorzitter van het hiervoor belangrijke Interim-comité) wil dat minstens 7,5 % van de GCI wordt ingelegd terwijl de Amerikaanse regering dit percentage zo laag mogelijk wil houden zodat de GCI minder zwaar op de begroting drukt.

Intussen tracht de Bank er voor te zorgen dat de kapitaaloverdracht aan enkele belangrijke schuldenlanden positief is. Opvallend is dan ook dat de uitgekeerde leningen van 1986 op 1987 voor Argentinië meer dan verdrievoudigd zijn (tot \$ 506 miljoen), voor Brazilië meer dan verdubbeld (tot \$ 1.616 miljoen) en voor Mexico vrijwel verdubbeld⁵ (tot \$ 1.209 miljoen, World Bank, 1987a, 19). De toegezegde leningen aan de grote schuldenlanden waar het Baker-initiatief zich op richtte, zijn uitgebreid van \$ 6,0 miljard tot \$ 6,5 miljard in 1987. De uitgekeerde leningen aan deze landen zijn gestegen van \$ 4,0 miljard in 1986 tot \$ 5,9 miljard in 1987.

Voor de uitbreiding van haar kapitaaloverdracht verwachtte de Wereldbank

5. Op basis van het jaarverslag is niet met zekerheid vast te stellen of dit voor Mexico en Brazilië tot een positieve kapitaaloverdracht heeft geleid maar in feite staat dat buiten kijf.

veel van 'cofinanciering'. Cofinanciering betekent dat bi- en multilaterale hulporganisaties, exportkredietinstellingen en particuliere banken aan leningen van de Wereldbank deelnemen. De Wereldbank hoopt door haar deelname additionele leningen voor ontwikkelingslanden los te krijgen, en vergroot door cofinanciering haar eigen 'leverage' (Petersmann, 1986, 48-49). De omvang van de jaarlijkse cofinanciering fluctueert sterk door grote variaties in de deelname van exportkredietinstellingen. In het boekjaar 1986 bedroeg de omvang van cofinanciering \$ 3,8 miljard, in 1987 was dat \$ 5,6 miljard. Cofinanciering door particuliere banken blijft echter achter bij de verwachtingen en overtrof alleen in het boekjaar 1985 de \$ 1 miljard. Bovendien betreft het voor een groot deel leningen waarvoor de Wereldbank zich garant heeft gesteld. De belangrijkste bron van cofinanciering blijven de bi- en multilaterale hulporganisaties (World Bank, 1987a, 33). Omdat hun budgetten eerder zijn gedaald dan gestegen, valt de additionaliteit van cofinanciering te betwijfelen.

Hoewel de netto kapitaaloverdracht door de IBRD negatief is, blijft ze voor de landen met zware schulden de belangrijkste bron van nieuwe inkomsten. De kapitaaloverdracht door particuliere banken is immers nog veel sterker negatief. Terwijl de particuliere banken dus hun uitstaande leningen bij de schuldenlanden proberen terug te dringen, breidt de Wereldbank haar vorderingen uit. De Wereldbank neemt daardoor in feite oude leningen van particuliere banken over; haar nieuwe kredieten stellen de schuldenlanden in staat tot afbetalen aan particuliere banken (en het IMF). Dit effect wordt sterker wanneer de GCI doorgang vindt. Als de Wereldbank dat wil voorkomen, zal ze van de particuliere banken (en het IMF) uitbreiding van hun leningen, of renteverlaging en gedeeltelijke kwijtschelding, moeten eisen (Feinberg/Williamson, 1987, 45).

De vraag is of het 'socialiseren van de schuldenbom' door de Wereldbank een slechte strategie is. Op zich is dat niet zo, ware het niet dat de Wereldbank leningen tegen haar nominale waarde overneemt. Daardoor betaalt ze te veel. Door de schuldenkonversie is er een groot verschil ontstaan tussen marktwaarde en nominale waarde van de schulden, waarbij de marktwaarde eind 1987 gemiddeld 40 % van de nominale waarde was. Het ligt voor de hand dat de Wereldbank de schulden van ontwikkelingslanden tegen de marktwaarde overneemt. Een voorstel om daartoe een speciaal fonds op te zetten ('Debt Restructuring Facility' - DRF) is tot nu toe door de Wereldbank van de hand gewezen (zie Mistry, 1987). Een dergelijk fonds zou betekenen dat ook de particuliere banken een deel van het verlies dragen. Het veel gehoorde bezwaar dat een DRF landen die een slecht economisch beleid hebben gevoerd zou belonen, kan de Wereldbank ontkrachten door alleen schulden op te kopen van landen die een aanpassingsprogramma uitvoeren.

Konklusie

De veranderingen in het beleid van de Wereldbank in de jaren '80 zijn in de eerste plaats een reactie op de schuldenkrisis. De nadruk op programma-le-

ningen moet het economisch beleid in ontwikkelingslanden zodanig veranderen dat de exporten toenemen en dat de tekorten op de overheidsbegroting en de betalingsbalans verminderen. De Wereldbank kan echter alleen invloed blijven uitoefenen als ze ook voldoende uitleent. Daartoe is een uitbreiding van de kapitaalsbasis de enige mogelijkheid. In de tweede plaats zijn de veranderingen het gevolg van de sterke nadruk die de geïndustrialiseerde landen leggen op de particuliere sektor als motor voor economische ontwikkeling. Deze nadruk komt onder andere terug in de voorwaarden van de programma-leningen, in de oprichting van de MIGA en in de sterk toegenomen projekt-leningen ten bate van 'Development Finance Corporations'.

Binnen deze grenzen zijn hervormingen van het beleid mogelijk. Bij aanpassingsprogramma's moet vastgehouden worden aan de richtlijnen van UNICEF om de armste bevolkingsgroepen te beschermen. De Wereldbank zou bij door haar gefinancierde projekten een deel van het risico moeten dragen, vooral omdat veel mislukkingen voortkomen uit onvoldoende projekt-voorbereiding. Uitbreiding van de kapitaalsbasis van de IBRD is alleen zinvol als voorkomen wordt dat de Wereldbank simpelweg de leningen van particuliere banken overneemt.

Literatuur

- Alvares, C. en R. Billorey, 1987, Damming the Narmada: The Politics behind the Destruction, *The Ecologist*, 17(2/3), 62-72
- Ayres, R.L., 1983, *Banking on the Poor*, M.I.T., Cambridge
- Baum, W. en Tolbert, 1985, *Lessons from World Bank experience*, Oxford Univ. Press, New York
- Cassen, R. e.a., 1986, *Does Aid Work?*, Clarendon Press, Oxford
- Cornia, G.A., R. Jolly en F. Stewart, 1987, *Adjustment with a Human Face*, Oxford Univ. Press, New York
- Crook, C., 1986, The World Bank, *The Economist*, 27 september 1986
- Feinberg, R. en M. Williamson, 1987, Whose Finger on the Trigger? *The Banker*, september 1987, 40-45
- Finance and Development, 1986, The IMF's Structural Adjustment Facility, *Finance & Development*, 23(2), 39
- Friedland, J., 1987a, Inside Job at the World Bank, *South*, 83(9), 9-10
- Friedland, J., 1987b, Turmoil at the World Bank, *Institutional Investor*, sept. 1987, 77-87
- Hayter, T. en C. Watson, 1985, *Aid: rhetoric and reality*, Pluto Press, London
- Hino, H., 1986, IMF-World Bank collaboration, *Finance and Development*, 23(3), 10-14
- Janssen, R., 1986, IFC op zoek naar risicokapitaal, *NRC-Handelsblad*, 2-12-1986

- Krueger, A.O., 1986, Changing Perspectives on Development Economics and World Bank Research, *Development Policy Review*, vol. 4, 195-210
- Laar, A.J.M. van der, 1979, *The World Bank and the Poor*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam
- Leeuw, W. de, 1986, Het falen van de Wereldbank, *Intermediair*, 22(3) 37-43
- Lutzenberger, J., 1985, The World Bank's Polonoroeste Project - A Social and Environmental Catastrophe, *The Ecologist*, 15(1/2), 69-72
- Memorie van Toelichting, 1987, *Machtiging tot deelneming door het Koninkrijk der Nederlanden in de Achtste Middelenaanvulling van de Middelen van de Internationale Ontwikkelings Associatie (IDA)*, Tweede kamer, vergaderjaar 1987-1988, 20 240, (R1335), nr. 3
- Mistry, P., 1987, Third World Debt: Beyond the Baker plan [The Mistry Plan], *The Banker*, sept. 1987, I-VIII
- Naerssen, T. van, 1987, Zelfbouwprojecten en stedelijke armen in de Derde Wereld, *Derde Wereld*, 6(1), 37-53
- OnzeWereldnieuws, VS: Congres bezorgd over milieu-effecten van projecten, *OnzeWereld*, januari 1987
- Operations Evaluation Department, 1987, *The Twelfth Annual Review of Project Performance Results*, The World Bank, Washington D.C.
- Payer, C., 1982, *The World Bank. A Critical Analysis*, Monthly Review Press, New York
- Petersmann, H.G., 1986, The Operations of the World Bank and the Evolution of its Institutional Functions since Bretton Woods (1944-1984), *Euro-pa-Archiv*, 41(1), 7-53
- Rowley, A., 1987, Focus: World Bank '87, *Far Eastern Economic Review*, 1-10-1987, 47-76
- Schoutz, L., 1982, Politics, economics and U.S. participation in multilateral development, *International Organization*, 36(3), 537-574
- Stern, E., 1983, World Bank Financing of Structural Adjustment, in Williamson, J., 1983, *IMF-Conditionality*, Institute for International Economics, Washington D.C., 87-109
- Swedberg, R., 1986, The Doctrine of Economic Neutrality of the IMF and the World Bank, *Journal of Peace Research*, 23(4), 377-390
- Tetzlaff, R., 1980, *Die Weltbank: Machtinstrument der USA oder Hilfe für die Entwicklungsländer?* Weltforum Verlag, München/London
- Vatikiotis, 1987, Resettlement Rethink, *Far Eastern Economic Review*, 29-10-1987, 28
- World Bank, 1986, *Annual Review 1986*, World Bank, Washington D.C.
- World Bank, 1987a, *Annual Review 1987*, World Bank, Washington D.C.
- World Bank, 1987b, *World Development Report 1987*, Oxford Univ. Press, New York